

GRĮŽIMAS PRIE IŠTAKŲ: JUOZAS GRUŠAS

1957 metais pasirodžiusį Grušo *Herų Mantą* Jonas Lankutis apibūdino kaip avangardinės reikšmės žingsnį¹. Tai gal ir pernelyg euforiškas vertinimas, bet jis suprantamas: *Herkus Mantas* buvo pirmoji postalininė „atlydžio“ tragedija, pačiu savo pasirodymo faktu paneigusi pokario teatrą stingdžiusią „bekonfliktiškumo teoriją“. Tačiau Vanda Sruogienė, jau gerokai vėliau perskaičiusi Grušo dramų leidimą ir galbūt turėdama galvoje ne šį konkretų veikalą, pareiškė: „Žmogus visai nepasiruošęs istorinėms dramoms rašyti, visai nepažįsta kultūros istorijos. *Licentia poetica* leidžiama, bet istorinis fonas turi būti teisingas“².

Išties, kai kurių Grušo kūrinių istoriškumas atrodo abejotinas net ir nespécialisto akiai. Pavyzdžiui, *Švitrigailoje* elgesio manieros, jausmų raiška, kultūrinis fonas (vargonų muzika, prancūziški posakiai) daugiau primena XVIII, o ne XV amžių. Kartais jausdamas pareigą dėl to pasiteisinti Grušas nurodo, kad dramoje, „vaizduojančioje tikrus istorinius įvykius ir asmenis, yra tiek išmonės, kiek autorius mano esant reikalinga meno kūriniui“³; „rašiau ne istorijos veikalą, o psichologinę-filosofinę dramą [*Švitrigailą* – R. P.], laikydamasis estetinių dramaturgijos ir teatro reikalavimų“⁴.

Tačiau Grušui, ypač vėlesniuose kūriniuose *Barbora Radvilaitė* (išsp. 1972), *Švitrigaila* (išsp. 1976), *Unija* (išsp. 1977), *Rekviem bajorams* (išsp. 1978), ko gero, labiau rūpėjo ne praeities įvykių autentika, o apibendrinta jų prasmė: „rašydamas „Barborą“, viską grindžiau tikrais istorijos faktais, bet žiūrėjau mūsų dienų menininko akimis“⁵. Istorija Grušui – dabarties analogija, metafora, Ezopo kalbos priemonė. Jis prabilo „moralinio kaltintojo balsu, apeliuodamas tiek į praeitį, tiek į dabartį“⁶. Pasak Vytauto Martinkaus, Grušo kūriniai sprendžia vieną Tiesos-Gėrio-Grožio lygtį⁷. Juose veikiantys personažai dažnai idealizuoti, sustambinti, susimbolinti, jie skelbia didžiąsias vertybes ir neginčijamas tiesas. „*Mantas, Barbora, Švitrigaila* įsiveržė audringai, tarsi šaukdami: mes tie, kurių tu seniai ieškai, mes – daugiareikšmiai žmogiško ir nacionalinio išsipildymo simboliai! Dabar! Dabar!.. Atsirado platus dvasinis laukas, rašiau su įkvėpimu.“⁸

Atrodo, kad reikšmingesnis šaltinis nei istorijos veikalai, Grušui buvo kitos dramos. Jį traukė klasika – pasak Juozo Miltinio, Grušas „liko tradicinio klasikinio išsilavinimo dramaturgu (klasiką suprantant kaip vieningumą, humanizmą)“⁹. Jam patraukli ir XX amžiaus intelektualioji literatūra, kuri atitiko jo prigimtį ir mąstymo būdą („gyvenime Grušas yra išminčius, o pagal personažų veiklą – herojus“¹⁰). Itin imlus Grušas buvo lietuvių dramaturgijai – ne tik todėl, kad sovietinio uždarmo sąlygomis ji prieinamiausia, bet ir dėl panašių visuomeninės aplinkos keliamų užduočių, bendro romantinio nusiteikimo – ieškoti atspirties taškų kultūros tradicijoje, panaudoti ją kaip ginties, pasipriešinimo prievartos sistemai galimybę. Neabejotiną įtaką Grušui padarė Krėvė, integruojantis ir šekspyriškojo

¹ Jonas Lankutis, *Lietuvių dramaturgijos tyrinėjimai*, Vilnius: Vaga, 1988, p. 538.

² Vanda Sruogienė, laiškas Algiui Samulioniui, 1979 m. rugpjūčio 23 d., Čikaga. Asmeninis Dalios Sruogaitės archyvas.

³ Juozas Grušas; „Unija“, in: idem, *Raštai 2*, Vilnius: Vaga, 1980, p. 263.

⁴ Juozas Grušas, 1975, in: *Neramios šviesos pasauliai: Knyga apie dramaturgą Juozą Grušą*, parengė Algis Samulionis, Vilnius: Vaga, 1976, p. 219.

⁵ Juozas Grušas, laiškas Jonui Lankučiiui. 1971 m. gegužės 23 d. (in: Petras Palilionis, *Svajojęs gražų gyvenimą: Apmatai Juozo Grušo portretui*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001, p. 307).

⁶ Jonas Lankutis, *Lietuvių dramaturgijos tyrinėjimai*, 1988, p. 556.

⁷ Vytautas Martinkus, „Juozas Grušas“, in: *Lietuvių literatūros enciklopedija*, 2001. p. 169.

⁸ Juozas Grušas, in: *Neramios šviesos pasauliai*, 1976, p. 38.

⁹ Juozas Miltinis, in: *ibid.*, p. 102.

¹⁰ *Ibid.*, p. 100.

dramatizmo patirtį, bet daugiausia ryšių jį sieja su Sruoga, kuris sovietmečiu tapo didžiausiu „skolintoju“ vidinėms reikmėms.

Tad Grušo kūriniai teikia daug medžiagos tipologiniams, teminiams lyginimams tiek tarpkultūrinėje, tiek savosios literatūros terpėje ir net paties autoriaus kūrybos viduje.

VIDURAMŽIAI HEROJINĖJE IR EGZISTENCINĖJE PERSPEKTYVOJE. HERKUS MANTAS

Amžininkams Herkus Mantas paliko dvejopą įspūdį. Vieniems jis alsavo jų tarpukario jaunystės romantika, kitiems jame stigo patoso, lietuviškumo¹. Taip atsitiko dėl to, kad tragedija vienija kelis dramatinės mąstysenos modelius ir provokuoja skirtingus suvokėjo lūkesčius. Joje atsekami romantinės herojinės dramos, tarpukaryje įsitvirtinusios šekspyriškosios ir tuometinėje Lietuvoje dar naujos intelektualinės (egzistencialistinės) dramos pėdsakai.

Kaip ir ankstyvosiose romantinėse dramose, *Herkuje Mante* stilizuotai rekonstruojamas Viduramžių koloritas ir Viduramžių epui būdinga dvasia. Henrikas Vancevičius, Kauno muzikiniame dramos teatre statęs tragediją, sakėsi kūręs herojinio skambėjimo spektaklį, o Algimantas Voščikas, vaidinęs pagrindinį personažą, prieš kiekvieną išėjimą į sceną ritmui, nuotakai pajusti deklamuodavęs Maironio eilėraščių².

Herku Mantui pasirinkta nuotykinė fabula iš egzotiško baltų genčių gyvenimo. Veiksmas vyksta atviroje erdvėje, gamtoje, pilyse; pagrindinis įvykis – karas tarp kryžiuočių ir pagoniškų prūsų genčių, kurį pramaišiu keičia meilės scenos, pergalės šventės (tolumoje dunda litaurai, aidi herojinę dvasią žadinančios dainos). *Herkuje Mante* pabrėžta tautos (genties) sutelkus, kolektyvinių mąstymo formų galia, išaukštintos kariaujančio pasaulio vertybės: senovės prūsų narsa, didvyriškumas, gebėjimas aukoti gyvybę; šalia vyrų, atsiranda vietos ir moterų karingumui (Lauma). Žmogaus tapatybės pagrindas – ne socialinė padėtis (vadas, vitingas), o bendruomeninė priklausomybė, kuri visus sulygina ir suvienija: „Čia nėra šeimynykščių. Yra tiktai prūsų kariai“ (p. 304). Laisvės, kalbos, žemių vientisumo gynimas tampa gyvenimo įprasminimu, o karas dėl jų įgyja šventojo karo statusą. Vadas Herkus Mantas, kaip ir dera senovės kariams, įkūnija vyriškąjį – fizinės jėgos – pradą: jis gyvena lauke, ant žirgo, yra gerai perpratęs kryžiuočių karo mokslą, nepralaimėjo nė vieno mūšio, beje, kaip įprasta epiniams valdovams, – jau nejaunas, pradėjęs žilti. Jis vadovauja prūsams su didele dvasios jėga ir laisvės žodžiu lūpose: „Už laisvus prūsus! Už laisvą tėvų žemę“ (p. 352); „Už laisvę reikia brangiai mokėti. Dovanai duodama tik vergija“ (p. 320). Herkus Mantas yra vienintelis ir nepakeičiamas, nuo jo priklauso prūsų galia ir genčių vienybė. Jo įsakymų kalba kategoriška, energinga, trumpa. Bet jis ne diktatorius, o savo genties žmogus („Aš skaudžiai baudžiu kiekvieną, kuris įžeidžia mano karius“, p. 304), privalęs paklusti nerašytiems visuomenės įstatymams, dorovės normoms. Drama baigiama sukilimo epizodu: iš Karaliaučiaus pilies išeina kryžiuočių ordino kariuomenė, prūsai su ja susikaus ir pademonstruos herojinį ryžtą nevilties akimirka. Galima prūsų katastrofa ir žūtis (scenoje nerodoma) traktuojama epiškai – kaip maksimali tautos gynybinių galių mobilizacija, duodanti pagrindą jos išaukštinimui, įamžinimui istorijoje. Paliekamas pergalės šansas, kuriam objektyviai pagrindo nėra.

¹ Petras Vaičiūnas 1957 m. gegužės 4 d. laiške Teofilijai Vaičiūnienei rašė: „Iš visų spektaklių, parodytų festivaliui III Pabaltijo ir Baltarusijos teatrų festivalio respublikinis turas – R. P], publikai labiausiai patiko Kauno teatro ‚Herkus Montas‘. Nors K. Boruta labai neigiamai atsiliepia apie šį spektaklį“ (Petras Vaičiūnas, *Laisvės kelias: Eilėraščiai, dramos, publicistika, laukai*, sudarė Reda Pabarčienė, Vilnius: Vaga, p. 507). O 1957 m. birželio 17 d. laiške Juozui Petruliui tęsė: „Mūsų publika pasidžiaugė Grušo ‚Herku Mantu‘. Graži patriotika. Tik gaila, kad be heroikos, be emocijų (*Ibid.*, p. 514).

² Algimantas Voščikas, in: *Neramios šviesos pasauliai*, 1976, p. 90, 93.

Grušo tragedijoje ryški ir Krėvės Skirgailos įtaka. Abi dramų jungia istoriškumo siekis¹, panašios situacijos: religijų kova ir kaita, mentaliteto pokyčiai, herojaus tragiškoji kaltė, išbandymas meile, žmogiškumu. *Herkuje Mante*, kaip ir *Skirgailoje*, kalbama apie skausmingas idealų ir realybės, individo ir kolektyvo, tautinių ir religinių interesų, praeities ir dabarties sankirtas, nors dileminių situacijų aštrumu, psichologine argumentacija Grušas neprilygsta Krėvei. Akivaizdūs net stilistiniai tragedijų panašumai. *Herkaus Manto* dialoguose suskamba komiškos ir lyrinės gaidelės, įvedamos dainos, žaidimai.

Tačiau Grušo kūrinys galima aptikti tai, kas tuometinėje Lietuvoje buvo nauja – egzistencializmo ženklų. Ši įtaka viešai nereflektuota paties autoriaus, neįvardinta sovietmečio literatūros kritikoje² ir dar ne tokia ryški, kaip vėlesnėse Grušo dramose (pavyzdžiui, *Adomo Brunzos paslapyje*), bet privati korespondencija liudija ją buvus to meto rašytojų akiratyje³. Prielaidos egzistencializmui slypėjo epochos dramatiškoje dvasioje, žūtbutinio pasirinkimo situacijoje, kuri Lietuvoje buvo ne lengvesnė nei, tarkime, Prancūzijoje Antrojo pasaulinio karo metais (kai pasirodė Herkus Mantas, ką tik buvo užgniaužtas partizaninis judėjimas).

Drama egzistencialistams (Jean-Pauliui Sartre'ui (Žanui-Poliui Sartrui), Albert'ui Camus (Alberui Kamiui), Jeanui Anouilh'ui (Žanui Anujui)) – filosofavimo būdas, apeliacija į skaitytojo sąmonę. Jiems imponavo klasika, istoriniai ir mitiniai siužetai, kuriuos jie aktualino. Egzistencialistams būdingas vertybinis užsiangažavimas, moralinių imperatyvų kalba, ribinės situacijos, maišto, laisvės, absurdo potyris, noras išsiaiškinti tiesą. Neatsitiktinai egzistencializmo filosofinės minties proveržis įvyko būtent dramoje (Sartre'o *Musės*, 1943, *Prie užrakintų durų*, 1944, *Nepalaidoti mirusieji*, 1946, *Altonos atsiskyrėliai*, 1960; Camus *Kaligula*, *Apgulties padėtis*, 1944, *Teisieji*, 1950; Anouilh'o *Euridikė*, 1942, *Antigonė*, 1944, *Medėja*, 1953, *Vyturys*, 1953). Egzistencialistinis mąstymas daug kur sutampa su brandžios tragedijos dileminėmis situacijomis, jos egzistencine problematika, kaip, beje, kartais ir su romantiniu heroizmu.

Egzistencializmo problematika Grušo tragedijoje yra pati talpiausia, aktualiusia, leidžia perskaityti istoriją kaip tam tikrą atsikartojantį žmogaus ir visuomenės santykių modelį. Žinoma, praeities dešifravimas to meto kritikų buvo tempiamas ant privalomojo socialistinio realizmo kurpalio (*Herkus Mantas* sietas net su „tautų išsivadavimo kova iš reakcijos ir imperializmo pančių, kova už taiką ir didžius žmonių idealus“⁴). Šiandien ši drama atrodo kaip politinė tragedija, svarstymas apie tautos tvėrmės ir griūties, tapatybės išsaugojimo sąlygas, apie pasipriešinimo didybę ir tragiką. Autorius kalbėjo tautai, kuriai sovietinė ir nacių okupacijos, tremtys, rezistencinis judėjimas ir susidorojimas su juo, būtinybė gyventi tarp savos ir primestos, bet jau iš dalies adaptuotos kultūros buvo gyva, kasdienė realybė.

Herkuje Mante sukurta ribinė situacija, susijusi su tautos išlikimu ir „visuotinių vertybių grumtimi“⁵. Prūsai, kaip išnykusi baltų tauta, pasirinkta neatsitiktinai. Tos pačios grėsmės akivaizdoje buvo atsidūrę

¹ Pratarmėje Grušas nurodo naudojęsis kryžiuočio ideologo Dusburgo [Petro Dusburgiečio] kronika *Scriptores rerum Prussicarum [Prūsijos žemės kronika, XVI a. I p. – R. P.]*, iš kurios perimti istoriškai tikri faktai: Herkus Mantas dešimt metų Magdeburge išgyveno kaip įkaitas, buvo apkrikštytas, susipažino su kryžiuočių karo mokslu. Grįžęs buvo išrinktas natangų [notangų] genties vadu, bet greitai ėmė vadovauti visiems prūsų sukilėliams (Juozas Grušas, *Barbora Radvilaitė. Dramos*, Vilnius: Vaga, 1972, p. 295). Grušui įtakos galėjo turėti ir vokiečių beletristų kūriniai apie Herkų Mantą, išleisti tarpukario Lietuvoje (pačiau žr.: Jonas Lankutis, *Monografiniai etiudai: Juozo Grušo ir Justino Marcinkevičiaus kūrybos bruožai*, Vilnius: Vaga, 1987, p. 107–109). Beje, Bumblauskas pateikia draminę *Herkaus Manto* versiją papildančių ir koreguojančių faktų, cituoja, Petro Dusburgiečio kronikos epizodą apie Hirtzhalsą (Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795*, 2005, p. 54–57).

² Tiesa, *Herkus Mantas* buvo pavadintas problemų drama (Vytautas Kubilius, 1958, in: *Neramios šviesos pasauliai*, 1976, p. 155).

³ 1957 m. birželio 17 d. laiške Juozui Petruiliui Vaičiūnas polemizuoja su egzistencialistais ir mini Jean-Paulio Sartre'o veikalą *Būtis ir niekis* (Petras Vaičiūnas, *op. cit.*, p. 514).

⁴ Tatjana Rostovaitė, 1957, in: *Neramios šviesos pasauliai*, 1976, p. 153.

⁵ Vytautas Kubilius, *XX amžiaus literatūra*, 1995, p. 610.

ir lietuviai. Tai *requiem* tautai, kuri beviltiškai eina į savo istorijos pabaigą. Ji žūva skausmingai – kentėdama, klysdama, aukodama kitus, pati tapdama savo kovos auka. Romantinės herojinės dramos kolizija – gyventi ar mirti tautai? – čia plečiama svarstymais: kodėl išsenka tautos gyvybinės versmės, kuo pavojinga ginties situacija, nuo kada gynimasis virsta izoliacija ir susinaikinimu, kiek galima atsiverti svetimai kultūrai neprarandant savasties, ar dviejų kultūrų ir dviejų tapatybių žmogus konfrontacijos sąlygomis jau yra išdavikas? Atsakymai į šiuos klausimus padiktuoti maksimalaus moralinio reiklumo sau ir savo aplinkai.

Grušas iš esmės peržiūri lietuvių dramose įprastą priešų sampratą. Jam tautos naikintojai – ne tik kryžiuočiai, bet ir patys prūsai, kurių žiaurumas atskleistas kur kas plačiau nei priešų. Didžiausias tautos kenkėjas yra jos pačios ideologinis ir vertybinis sąstingis, mąstymo inercija, negebėjimas pripažinti, kad reikia keistis. Prūsai, atsidūrę ant išnykimo ribos, jaučia baimę, skriaudą, perdėtą pavojų, ieško kaltųjų, aukų, kurias degina savo dievams, kerštą suprasdami kaip teisingumo vykdymą, o atskirą svetimos tautos žmogų matuodami bendru matu. Tapatinamasi su normomis, dogmomis, papročiais, o ne su žmonėmis. Už standarto pažeidimus baudžiama, precedentai neleistini.

Paradoksalu, kad didžiausias tautos gynėjas Herkus Mantas dramoje yra ir didžiausias įstatymų pažeidėjas. Jis kaltinamas dviveidyste (Samilis: „Tu viena ranka vadovauji sukilimui, o antra ranka globoji vokiečius, krikščionis“, p. 322), pavadinamas sukilėliu prieš pačius prūsus, verčiamas atsižadėti to, kas nesutampa su kolektyviniais mąstymo standartais. Aplinka iš jo reikalauja nesuteršti savęs, atsakyti meilės vokietei Kristinai, likti tobulu vadu. *Herkuje Mante* pademonstruoti gausūs ir išradingi manipuliaciniai instrumentai, kuriuos bendruomenė naudoja nepaklusniųjų tramdymui. Tai demagogija, kolektyvinis spaudimas, „sveiko proto“ argumentai. Kalbama „visų“ vardu, kaltinamuoju tonu, nepagrįstai apibendrinant: „Kristina – tai krikščionybė“ (p. 348); „Dar nė vienas, net eilinis prūsas nėra vedęs krikščionės vokietės, savo tautos pavergėjos! O tu visų prūsų vadas!“ (p. 313); „[...] nebus nė vieno prūso, kuris tavęs nepasmerktų“ (p. 314). Beje, tais pačiais argumentais ir Kristinos motinos brolis Sachsė kaltina ją susidėjus su svetimšaliu, pagoniu, be bažnyčios susilaukus kūdikio: „Kiekvienas vokietis tave paniekins“ (p. 336) [visur išskirta mano – R. P.]. Įtikinėjama vadovaujantis švenčiausiais dalykais: tėvo vardu (Samilis prikiša Herkui Mantui, kad jis nenori keršyti už nužudytą tėvą), prūsų ir jų vado garbe (Koltis apkaltina Mantą pasigailėjus kryžiuočio: „Tu pažeminai save ir prūsus!“, p. 303), ištikimybe tėvų žemei. Ypač dažnai tauta koreguoja nederamus vado veiksmus ir puoselėja tyrą jo teisumą remdamasi dievų autoritetu, prisiimdama jų valios žinovų vaidmenį (Samilis: „Kodėl dievai turi pasitenkinti jaučiu, jei jie gali gauti ir kryžiuotį, Prūsijos priešą“, p. 321). Žmonių pavaldumas, klusnumas suvokiami kaip dievų nustatyta tvarka, dorovės normos tapatinamos su religija. Pasak Samilio, Manto vedybų su krikščione nelaimins Krivių Krivaitis: „Gal manai, kad jam neberūpi žmonių dorovė?“ (p. 314).

Dramoje atsekamas kolektyvinės ginties ir susinaikinimo, idealizmo ir fanatizmo, religijos ir agresijos ryšys. Herkus Mantas kalba apie visų totalitarinių sistemų pražūtingumą, apie savasties gynimo ir ideologinio sąstingio giminybę. Sukuriama absurdo situacija: maksimali tautos koncentracija į išlikimą nubloškia ją į istorijos užribį, pasmerkia išnykimui. Toks šalutinis, bet labiausiai pageidaujamas represinės sistemos veikimo rezultatas. Net ir tiesiogiai nenaudodama jėgos, moralinės apgulties sąlygomis ji geba išprovokuoti tautos griūtį iš vidaus, iškreipti jos mąstymą, pažadinti žemiausius instinktus.

Idėjiniame *Herkaus Manto* centre patikimai įsitvirtinusi prūsų vado figūra, kuriam, kaip dažnam egzistencializmo literatūros herojui, suteiktas ryškus sąmoningumas, proto ir jausmų, asmeninių ir visuomeninių interesų, savasties gynimo ir atvirumo kitoniškumui pusiausvyra. Tai racionalus, visas žmogiškosios prigimties galias sutelkiantis pasirinkimas. Čia savotiškai ataidi Sartre'o tezė: „Rinktis –

reiškia būti dievu, reiškia bėgti nuo baimės, reiškia būti¹. *Herkuje Mante* pirmą kartą sovietmečio literatūroje taip stipriai, kaip įmanoma tik tragedijoje, nuskamba emancipuoto individo balsas. Vadas gina savo žmogiškumą, teisę į asmeninę laimę („Aš esu tik žmogus, o jums reikia didvyrių“, p. 317). Jis atmeta represinę tautos valią, siekia išlaikyti dvasinę autonomiją ir veikti visuotinio priešiško sąlygomis. Masė jį verčia jaustis kaltą, bet nesugeba jam to jausmo įdiegti. Herkus Mantas įkūnija asmeninės ir bendruomeninės būties, laisvės ir atsakomybės vienybę. (Sartre'as rašė: „pirmas egzistencializmo veiksmas yra priversti žmogų valdyti save ir jausti atsakomybę už savo egzistenciją. Ir kai mes sakome, kad žmogus yra atsakingas už save, pabrėžiame ne tai, kad jis atsakingas už savo individualybę, bet tai, kad ji atsakingas už visus žmones.“²) Būtent įsisąmoninta atsakomybė verčia herojų mąstyti ir elgtis nestandartiškai, priešintis tautiečių dogmatizmui.

Herkus Mantas žvelgia į pasaulį iš globalios ir istorinės perspektyvos, jo orientacija platesnė nei kitų prūsų vadų, o kalboje oponuoja „aš“ ir „jūs“: „Jūs sutinkate priešą šiandien ir jį užmušate. Ir jūs ramūs. O aš matau tą priešą, kurį prūsai sutiks ryt, po metų, po šimtmečio... Tai krikščionių dievas, kuris dar jaunas, nori valdyti pasaulį ir ateina žudyti mūsų pasenusių dievų“ (p. 324). Herkus Mantas nepripažįsta socialinių, tautinių, religinių skirčių, kategoriško savo ir svetimo priešinio. Net ir kariaudamas su krikščionimis jis įžvelgia krikščionybėje tai, kas pozityvu, ko joje nepajėgūs pastebėti ir praktiniame gyvenime pritaikyti patys krikščionys. Aplinkybių verčiamas Magdeburge užmezga su jais asmeninius ryšius, įgyja mokytoją Hirschalsą, kuris mokė jį Šventojo Rašto, karo mokslo ir artimo meilės, padarė arkivyskupo dvariškiu, pamilo kaip sūnų, išgelbėjo jo mylimąją Kristiną nuo laužo. Herkus Mantas priešinas betiksliam svetimųjų žudymui ir kalba apie keršto beprasmybę. Dramoje netiesiogiai išsakyta humanistinė nuostata: asmuo turi būti apgintas nepriklausomai nuo jo tautybės, tikėjimo, visuomeninės padėties. Tautos galia išbandoma santykiyje su taikiais svetimaisiais. Nesugebant apginti vieno žmogaus, neapginama ir tauta.

Herkus Mantas, kaip ir Camus *Sizifo mite* (1942), gali pareikšti: „Aš neturiu hierarchijos jautimo“³. Transcendentinės galios dramoje nedalyvauja nei krikščioniškuoju, nei pagoniškuoju pavidalu ir veikia kaip ideologijos, stabai, žmogaus aistrų fantomai. Dievai tyli, jų lūpomis kalba žmonės, išsakydami savo troškimus. Prūsų vadas kelia mintį apie dievų-stabų „žudymo“ būtinybę: „Ne, ne, Koki!... Ne tave reikia žudyti... Stabus, stabus reikia žudyti, kuriuos jūs pavadinate dievais... Temsta saulė ir miršta mintis jūsų stabų šešėlyje“ (p. 350). Aukščiausia galia, anot jo, įkūnyta žmoguje, kuris yra savo lemties kūrėjas: „ne dievai pašalins gyvenimo sunkumus. [...] Mes patys, prūsai!“ (p. 317). Taip išreiškiamas egzistencialistinis tikėjimas individo atsparumu, gebėjimu pasipriešinti naikinančiai įpročio galiai. Herkus Mantas grumiasi dėl savo vertybių ne tam, kad patikrintų jų teisingumą (jomis jis neabejoja), bet kad įrodytų kitų mąstymo ribotumą.

Herojaus tragiškoji kaltė – sąmoningumo perteklius, orientacija į būsimą, dar neatėjusį ir galbūt niekada neateisiantį žmogiškojo pakantumo laiką. Vadas savo visuomenėje neturi šalininkų ir pagalbininkų, su kuriais galėtų tapatintis, neturi pasekėjų, kurie perimtų vadovavimą sukilimui. Tauta nepajėgi išgyventi be vado, bet nepajėgi jo ir priimti. Herkus Mantas neįveikia įprastų visuomenės nuostatų, socialinių skirčių. Visiems – kryžiuočiams ir saviesiems – jis, kaip ir Kristina, išdavikas. Pasiukojęs bendruomenei, jis tampa tos bendruomenės auka. Samilis, norėdamas užsitikrinti kilmingų prūsų vitingų teises ir keršydamas vadui, išduoda jį kryžiuočiams. Žmogiškumo gynėjas Herkus Mantas leidžia nužudyti mokytoją Hirschalsą, palieka be priedangos savo artimuosius. Jo taktika – marinti badu Karaliaučių – gresia mirtimi ten likusiam sūnui. Nuo kryžiuočių pabėgusi Kristina, patenkinus prūsų

¹ I[rena] Gaidamavičienė. „Ateistinis Ž.-P. Sartro egzistencializmas, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija: XIX ir XX amžių Vakarų Europos ir Amerikos filosofija*, Vilnius: Mintis. 1974. p. 435.

² Ž[anas]-P[olis] Sartras, „Egzistencializmas yra humanizmas“, in: *ibid.*, 1974, p. 441–442.

³ A[Iberas] Kamiu, „Sizifo mitas“, in: *ibid.*, p. 427.

reikalavimus, sudeginama ant laužo.

Kaip ir dera tragedijoje, čia atsiskleidžia visų žmogiškųjų vertybių trapumas, nevisavertiškumas. Vienos, herojinio tautos pasipriešinimo suformuotos, pasirodo esančios nekūrybingos, neperspektyvios; jos, kaip ir krikščioniškosios, skleidžiamos prievarta, jėga. Išgrynintoji krikščionybės esmė – meilė, kariaujančiame pasaulyje nepriimtina. Individualiosios vertybės garantuotų laimę, bet karo sąlygomis neįmanomos. Žmogus, pasisavinęs teisę veikti dievų vardu, dažniau išsilaisvina ne gėriui, o blogiui ir tampa savo griauinančių instinktų auka. Herojus, įtikėjęs žmogiškumo idėja, atsiduria loginėje aklavietėje: „Aš tikėjau žmogumi. Tikėjau jo protu, jo darbais. Bet kuo gi jis skiriasi nuo savo dievų? Ar ne per brangiai ir aš moku už savo tikėjimą? [...] Kuo aš virtau? Kuo tikiu?“ (p. 329).

Šiandien *Herkus Mantas*, taip pat ir vėlesnės Grušo dramos, gali kurti įspūdį, kad tuometinė literatūra nebuvo varžoma kalbėti apie represinės sistemos veikimą, tautos ir individo padėtį joje, reikšti opozicines nuotaikas. Drama pačiu savo pasirodymu tarsi paneigė cenzūros buvimo faktą arba įrodė jos neįžvalgumą, gal net slaptą patriotizmą. Žinoma, valia manyti, kad cenzūrą stabdė istorinis siužetas, kone privalomas tragedijai, kuriuo Grušas sumaniai pasinaudojo kaip aktualijų širma. Romantinė patriotika, atviri tautos laisvės šūkliai galėjo skambėti kaip istorinės legendos ar kronikos dalis, citatos iš senų kūrinių. Vėliau Grušą galėjo saugoti ir jo autoritetas, o kai kuriais atvejais – net dramų silpnumas, tikintis, kad jos nebus statomos teatre.

O gal *Herkus Mantas* ir kiti Grušo kūriniai per daug nesikirto su oficialiąja ideologija, gal natūraliai pritapo prie jos? Gal cenzūra juose įžvelgė ne tai, kas nepalanku sistemai, o tai, kas ją gina? (Šie klausimai diskutuojami skyriuje „Nepriklausomas sovietmečio lietuvis. Juozo Grušo ir Justino Marcinkevičiaus dramos“.)